

A MAGYAR NYELVKÖZÖSSÉG KOMMUNIKÁCIÓS RENDSZERE 1945 UTÁN

TOLCSVAI NAGY GÁBOR

1. KÖZÉP-EURÓPA TÖRTÉNETI JELLEMZŐI

A magyar nyelvközösség a közép-európai régió részeként létezik sok száz éve, lényegében a magyar államalapítás óta. A hivatkozott történeti leírásokban Közép-Európa Lengyelország, az NDK, Csehország (korábban Csehszlovákia), Szlovákia (1994-től kezdődően), Magyarország, Horvátország, Szlovénia mindenkori földrajzi, nyelvi és állami területein létezett és létezik.¹ Ehhez a régióhoz különböző mértékben és jelleggel, periférikusan kapcsolódik a Baltikum, Románia és Szerbia. A nyugati széleken az osztrák és német kapcsolat a legfontosabb.

Minden közösség (állam, társadalom, etnikum, nyelvközösség, kultúra) meghatározza saját határait (jellemzőivel elkülönül a többitől), egyúttal meghatározza saját környezetét is,² kiválasztja azokat a közösségeket, amelyekkel kapcsolatot kíván tartani. Ez a belső eredetű, és kifelé irányuló önmeghatározás természetesen egyrészt állandóan megtörténik, másrészt erősen függ a külső hatalmi tényezőktől is: a külső katonai, politikai vagy gazdasági, kulturális erőszak hódításban és nyomásgyakorlásban egyaránt érvényesülhet, adott esetben durván befolyásolva a belső indíttatású külső orientációt, ahogy éppen Közép-Európa esetében is megtörtént, többször is a 20. század során. Közép-Európa ebből a szempontból köztes térség: a nyugat-európai innovációs, modernizációs folyamatokhoz a középkor vége óta mindig aktívan felzárkózik, vagy felzárkózni kíván. Kelet-Európa felé magától nem vagy csak kismértékben tájékozódik. Itt némi kivétel a keleti ortodox kereszténységhez tartozó román és szerb etnikum és kultúra.

Az így értett Közép-Európa mint térség a 20. század során kivételesen gyors, többszöri és minden részletet érintő átalakuláson ment keresztül, mindig külső politikai és katonai beavatkozás eredményeként. Az első világháborút lezáró békeegye-

* A fejezet az OTKA K100717 Funkcionális kognitív nyelvészeti kutatás című pályázati támogatása keretében készült.

¹ Részletesebben lásd A magyar nyelv és nyelvközösség Európában című fejezetet a jelen kötetben.

² Vö. Luhmann 1998: 65kk.

mény szétszabta a korábbi állami és etnikai határokat, ez az 1930-as évek végétől a második világháború végéig újból többször módosult. Majd 1945-ben egyrészt az akkori békeegyezmény ismét szétszabta a korábbi állami és etnikai határokat, másrészt a teljes térség szovjet megszállás alá került, teljes külső és belső elzárással (a vasfüggönnyel).³ A magyar nyelvközösség ennek következtében több, egymástól független és elzárkózó nemzetállamba lett széttagolva, a megmaradt anyaországon kívül. A történelmi döntések a magyar nyelvközösség kommunikációs és kulturális rendszerének mesterséges szétszakítását eredményezték, súlyos károkat okozva a magyar kultúra és társadalom alakulásának, megakasztották a modernizációs folyamatokat.

Az 1945–1990 közötti koloniális állapot a közép-európai térséget sok szempontból visszavetette a kelet-európai térségbe, annak politikai, társadalmi, gazdasági és kulturális viszonyai közé. Ez a visszafejlődés azonban nem volt teljes, a nyugat-európai orientáció különböző tényezők mentén, eltérő mértékkel és sikerrel megmaradt.

1990 után Közép-Európa posztkoloniális helyzetbe került. A térség és annak alkotórészei szabadok lettek. Ebben a szabadságban politikai, társadalmi, gazdasági és kulturális szempontból egyaránt a nyugat-európai térséghez való felzárkózás, mintakövetés és csatlakozás vált céljá. Nyilvánvaló, hogy ez az irányultság összetett, tagolt, belső változatokkal zajlik, amelyek közül egyesek akár a nyugat-európai irányultságot kétségbe vonják vagy akár tagadják.

A közép-európai térség belső tagoltsága az állami, kulturális, nyelvi és etnikai tagoltság mellett ideológiákban, mozgalmakban is felszínre tört a rendszerváltás nyomán. Ennek a folyamatnak jellemzője:

- a) az államok, kultúrák, nyelvek és etnikumok egyenkénti, individuális elkülönülése a többitől, önazonosságuk önreflexív kinyilvánításával;
- b) az államok, kultúrák, nyelvek és etnikumok egyenkénti, individuális külső orientációja; amennyiben megvalósul ilyen, az a közép-európai régióból inkább kifelé, és nem befelé, az érintkező társak felé irányul, és inkább nyugati, az Európai Unió és az Egyesült Államok felé tájékozódik, semmint kelet felé;
- c) a történelmi folyamatban a belső (közép-európai régió belüli) orientáció helyett először az autochton önreprezentáció, az elzárkózás, szembenállás (radikális nacionalizmus, etnocentrizmus az aszimmetrikus ellenfogalmak rendszerében), és talán fokozatosan az önmegértés az érintkező államok, kultúrák, nyelvek és etnikumok megértésével, tágabban a térségi közös jellemzők felismerésével.

A posztkoloniális állapot régió hatókörű körülményei a fenti szempontok szerint a 2010-es években is egyszerre mutatnak állandóságot és változnak viszonylag gyorsan specifikumaikban, a pluralizmus velejárájaként. Az alábbiakban a magyar nyelvközösséget elsősorban kommunikációs rendszerének jellemzőivel mutatjuk be.

³ Lásd Romsics 1998.

2. AZ 1945–1990 KÖZÖTTI KOMMUNIKÁCIÓS RENDSZER

Egy közösség a hosszabb távon kidolgozott és némi változtatással, innovációval alapjaiban megtartott nyelvi normarendszerét működteti annak érdekében, hogy saját mindennapi élete, a különböző cselekvések eredményesek lehessenek.⁴ E kommunikációs szisztéma erőszakos megváltoztatása vagy lehetetlenné tétele alapjaiban veszélyezteti a közösség létét.

Ebből következően egy adott nyelv és kommunikációs rendszer rombolása a közösség rombolását eredményezi. Az 1945 utáni koloniális állapot egyik fő tényezője volt a nyelvekbe és kommunikációs rendszerekbe való durva beavatkozás, a nagymértékű átalakítás. 1945 után a bolsevik uralom fontos következményei a nyelvi helyzetre az alábbiak.

Az egyes államok katonai körülhatárolása a vasfüggönnyel fizikailag és jelképesen is, kivált az 1950-es években szinte hermetikusan elzárta az adott társadalmakat a természetes, mindennapi nyelvi kapcsolatoknak és az innovációk befogadásának lehetőségeitől. E körülmény a magyar nyelvközösség szétszakítottságában különösen nagy erővel mutatkozott meg: a magyar nyelvközösség ezer éven át kialakult és működött cselekvési és kommunikációs szisztémája lett az 1920-ban és ismételtelen 1946-ban meghúzott határok mentén mesterségesen, minden észszerű körülményt figyelmen kívül hagyva részekre szétválasztva. Települések, családok, összetartozó kulturális és gazdasági közösségek lettek egymástól elválasztva, a mindennapi érintkezéstől évtizedekig eltiltva (1945 után tragikomikusan „testvérinek” nevezett országok közötti átjárhatatlan államhatárokkal).⁵

A központi, diktatórikus hatalom hierarchikus kommunikációs rendszert hozott létre. Ennek lényegi eleme az egyetlen központból történő irányítás, ellenőrzés és befolyásolás.⁶ Az irányítás felülről lefelé zajlik, melynek során az információ sikeresen eljut a központból a célhoz, a hallgatósághoz (az információ célzottja a passzív befogadásra és elfogadásra kárhóztatott „lakosság”).

A Szovjetunió uralma alá került közép-európai államok politikai vezetésének az egyik legfőbb célja a társadalom homogenizálása volt.⁷ A homogenizálás egyik feltétele és fejleménye a nyelvközösségen, etnikumon, államon, kultúrán belüli nyelvváltozatok figyelmen kívül hagyása volt, amely összekapcsolódott a standard nyelvváltozat előtérbe helyezésével, a nivelláló műveltségisménnyel. Az 1950-es években kialakult helyzet paradox voltát jól mutatja, hogy miközben a kommunista pártvezetés a nyelvi homogenitást a mesterséges társadalmi egységesítés eszközének tekintette és használta fel, addig a nyelvtudomány akkor Magyarországon uralkodó

⁴ Vö. többek között Gumperz 1975; Bartsch 1985; Croft 2000; Laitin 2000.

⁵ Ezt a témát kötetünkben Az anyaország és a külső régiók, a határtalanítás című fejezet mutatja be részletesen.

⁶ Vö. Luhmann 1998: 312kk.

⁷ A szovjetizálásra lásd Romsics 2001.

irányzata a standard nyelvváltozatban megvalósulni remélt nyelvi egységesülést főképp a nemzeti közösség történeti alakulásának kiemelt és támogatandó tényezőjeként értelmezte.⁸

A központilag diktatorikusan irányított közművelődési programok korábban talán nem is látott mértékben tudatosították, propagálták a szintén központilag meghatározott kulturális értékeket, ezen belül a nyelvi művelődés fő tényezőit, amelyek így meglehetősen homogén módon váltak ismertté a régióbeli társadalmak különböző rétegei között, miközben a cenzúrával tiltott műveltségi ismeretek ismeretlenek maradtak a nagy többség előtt.

A központósító nyelvpolitika egyik fő eszköze a központilag irányított cenzúra volt.⁹ Az itt tárgyalt korban a politikai cenzúra volt meghatározó, annak előzetes (megjelenés előtti), utólagos (represszív, utólag szankcionált) formája, valamint kiterjedten az öncenzúra. Magyarországon 1948 és 1990 között nem működött cenzúrahivatal, erre nem volt szükség, mert a politikai berendezkedés a felülről lefelé irányított állandó és teljes ellenőrzés rendszerét valósította meg.¹⁰ A nyilvánosságot irányító cenzúra nyilvánvalóan a szabad szellem megroppantásának, a közösség és egyén önalkotása megakadályozásának a nyilvánvaló kísérlete. Emellett azonban további komoly nyelvi következményei is vannak. Ezek közül a fontosak a következők. A cenzúra leállítja vagy elfojtja a nyelv több alapvető funkcióját. Az egyik az információáramlás medializálása. A másik a fogalmi és az ezt lehetővé tevő nyelvi innováció. Az újítás mindig a meglévőre kérdez vissza egy humán területen, a továbblépés érdekében és reményében. A nyelvi innováció elfojtása a cenzúrával a kreativitás elfojtását eredményezi, a nyelvi innováció terjedésének megakadályozása az ismeretek terjedését akadályozza, végső soron egy közösség (állam, társadalom) anyagi és szellemi leépüléséhez vezet.

A cenzúra befelé és az adott államhoz viszonyítva kifelé is irányult. A központi irányítás és a cenzúra határozta meg azt, hogy mi jöhet át a határon (e műveletek végrehajtói tisztában voltak azzal, hogy az idegen szó átvétele az új fogalom megismerésével, az új dolgok birtokbavételének igényével jár, s az ilyen „nyugati” hatást egyértelműen károsnak tekintették), és mi mehet ki a határon akár a szomszédos régióbeli országba.

A koloniális állapot egy másik fő jellemzője a közösségileg, kulturálisan kialakított és hosszú távon fenntartott fogalmak manipulálása. Ennek keretében a közép-európai régió országaiban a kommunista diktatúra részeként, központi irányítással az ideológiai fontos fogalmakat ellenőrzés alá vonta a központi párhatalom. Az el-

⁸ Lásd Lőrincze szerk. 1953, Pais 1954, Benkő szerk. 1960.

⁹ Ehhez lásd Courtois et al. 2000; Cseh et al. 1999, 2004; Horváth 2013; Jansen 1988; Lauk 1999.

¹⁰ Vö. Horváth 2013.

lenőrzés része volt fogalmak törlése, új fogalmak bevezetése új szavakkal, kifejezésekkel. A nyelvnek tehát e folyamatban központi szerepe volt.

Amikor például egyes országokban törölték, lényegében betiltották a *polgármester* fogalmat és szót, és bevezették helyette a *tanácselnök* kifejezést, akkor látszólag egy egyszerű váltás történt. Valójában azonban egy sokkal összetettebb változást vezetett be a politikai hatalom. Ennek keretében kitörölték a *polgármester* fogalmát, tehát azt a tudást, mely szerint egy település mint közösség demokratikus versenyben több jelölt közül választhatja meg vezetőjét a jelöltek ismeretében, és a győztes a programját szuverén módon hajtja végre, a település választott vezetőségi tagjainak (az önkormányzati képviselők testületének) jóváhagyásával (prototipikus esetben). Ehelyett az új megnevezés, a *tanácselnök* olyan tudáskeretbe épült be, illetve olyan tudáskeret létrehozásának a címkéje lett, amelyben a település vezetőjét az egyetlen párt jelöli ki, szabadon nem lehet jelöltet állítani, az így kényszerűen megszavazott vezető elsősorban a felülről (a pártközpontból, a minisztériumokból és a helyi párt-szervektől) jövő utasításokat hajtja végre. A tanács az állampárt által jelölt tagokból felálló vezető testülete a településnek, politikai és igazgatási egység a felülről irányított függőségi hierarchiában. A nyelvi megnevezés változása tehát leképezte és előírta a politikai, társadalmi változást és annak állandósult tartalmát. Az új nemzedékek már csak ezt az új fogalmat és az azt jelölő szót, kifejezést tanulták meg, a régiről, a váltásról és a szembenállásról nem tudtak.

A kommunista uralom alatti kommunikációs rendszer a kommunikációs terek nyitottságát radikálisan csökkentette, a nyilvánosságot, a közvéleményt szigorú ellenőrzés alá vonta, főképp a kikényszerített öncenzúra és a besúgóhálózat révén.

A nyelvi manipuláció, a közösségi fogalomrendszer, vagyis a koherens világismeret megváltoztatása és mesterséges fenntartása további tényezők közreműködésével ment végbe. Ennek a folyamatnak az érvényesülését elősegítette a központilag erőltetett iparosítás és az urbanizáció. Ennek során tömegek költöztek városokba, többnyire kényszerből, például a tévesztés elől menekülve, vagy társadalmi származása miatt üldözve. Az üldözött társadalmi csoportok (polgárság, parasztság) inkognitóba kényszerültek: a rejtőzködést nyelvi, viselkedésbeli, öltözködési módokkal hajtották végre, beszükkültek az elszegényedő városi tömegekbe.¹¹ A kulturális nivellálódás a nyelvváltozatok háttérbe szorulását eredményezte, amely főképp a polgári keretű standard és a falusi nyelvjárási beszéd háttérbe szorulásában, sőt stigmatizálásában mutatkozott meg. Az egyéni és csoportidentitás nyelvi és viselkedésbeli kifejezése nem volt lehetséges, és a központi párhatalom szerint nem is volt szükséges, hiszen az élet minden részét irányító ideológia nyelvi leképezése egyféle módon történt meg, az attól való nyelvi eltérés ideológiai eltérésnek és így bűnnek számított.

¹¹ Lásd Hankiss 1989; Romsics 2001.

3. AZ 1990 UTÁNI KOMMUNIKÁCIÓS RENDSZER

Magyarország, a magyar nyelvközösség, együtt a közép-európai térséggel, 1990 után a posztkolonializmus helyzetébe került. E helyzet valójában az átalakulás hosszú, több évtizedes folyamata, amely a 2010-es évek végére még nem zárul le.

A posztkolonializmus mint a kutatás tárgya és kutatási irány kritikai tudományos irányzatként alakult ki. A posztkolonializmus a nyugati hatalmak által korábban gyarmatosított országok és régiók specifikus politikai és kulturális helyzetét tanulmányozza.¹² A posztkoloniális országok és régiók a második világháború utáni évtizedekben szabadultak fel, de a gyarmati korszak következményei még sok tekintetben meghatározzák politikai, gazdasági és kulturális körülményeiket. A jelen tanulmányban a posztkolonializmus a közép-európai koloniális állapot utáni történeti helyzet leíró megnevezése, azé az átmeneti korszaké, amelyben egy az előzőtől alapvetően eltérő kommunikációs rendszer és nyelvi tevékenység világában még hatnak a koloniális korszak jellemzői.

A közép-európai és azon belül a magyar posztkoloniális állapot alábbi jellemzői fontos tényezők a magyar nyelvközösség szempontjából.

Megszűnt a katonai megszállás, a szovjet irányítás, a vasfüggöny mögötti országok függetlenek lettek a moszkvai központtól. A megszállók kivonultak, kevés közvetlen társadalmi és kulturális jelenlétük is felszámolódott. Ellentétben a prototipikus gyarmatosítással, a szovjet gyarmatosítók nem képeztek nyílt és meghatározó elit társadalmi réteget a meghódított államokban, ezért kulturális és nyelvi hatásuk gyenge volt, és az is viszonylag gyorsan felszámolódott. A magyar nyelvközösséget magában foglaló államokban 1990 körül és után új elitek jöttek létre. A gazdasági elit a vadkapitalizmus, az eredeti tőkefelhalmozás során alakult, több társadalmi csoportból; a kulturális elit különböző csoportokban jelentkezett: a régi polgári, a baloldali nem sztalinista, az újabb liberális, konzervatív és nemzeti érzelmű rétegek együttesen alkotják az ezredfordulás magyar kulturális elitet.

A társadalmi szerkezet fokozatosan és hálózatosan átalakult különböző ideológiákat követve, az 1945 és az 1990 előtti szocializációs mintákat éppúgy követve, mint az ezredfordulás nyugat-európaiakat.¹³ 1990 után a régió társadalmi struktúrái 1. visszanyerték legális rétegzettségüket, 2. nagymértékben és gyorsan átalakultak, az új helyzetnek megfelelően, pontosabban az új helyzetben újra létrehozva szerkezeti rendjüket. Ez a folyamat általában hosszabb, a rendszerváltások utáni huszonöt év alatt sem fejeződött be.

A nyelvhez való viszony megváltozásának egyik fő okozója a szólásszabadság, a vélemény szabadság és a sajtószabadság bevezetése volt. Az 1990-ben bekövetkezett gyökeres változás a demokrácia legfőbb létrehozásának a történeti ideje. En-

¹² Vö. Said 1975; Bhabha ed. 1990; Spivak 1990, 1999.

¹³ Vö. Romsics 2001; Valuch 2015.

nek egyik, a nyelvet is érintő legfőbb eseménye és emberi tapasztalata az igazság kimondásának katartikus pillanata: az igazság kimondható, a nyelv visszakaphatja emberi és morális tartalmát, vagyis a nyelv funkcionálásának garanciáját. Ezeket a jogokat az érintett országokban azonnal bevezették, törvénybe iktatásuknak pedig azonnali hatása volt, vagyis azonnal minden érintett ország, állam polgára élhetett velük, és éltek is velük. A szabadságjogok teljes körű bevezetése felszabadító következményekkel járt minden tekintetben. A szabad beszéd, a szabad nyelvhasználat a nyilvánosságban éppúgy érvényesült, mint a magánszférában.

A régióban, így a magyar nyelvközösségben élő, nyílt, vitázó diszkurzív rend kezdett kialakulni, pontosabban fogalmazva: ehhez meglettek az alapvető politikai és jogi feltételek. A korszak (a történeti pillanat) népeiségének történeti, kulturális meghatározottsága természetesen nem abszolút értelemben tette lehetővé a szabadságjogok érvényesülését, hanem a konkrét helyzet körülményeinek és a résztvevők diszpozíciói szempontjainak érvényesülésével.

A korábban ideológiai okokból politikailag üldözött és megsemmisítésre vagy gyökeres átalakításra ítélt társadalmi rétegek visszanyerték társadalmi szerepeiket, jóllehet az új körülmények között. Két nagy társadalmi réteget kell itt említeni. Az egyik a parasztság, a másik a középosztály. E rétegek komplex funkcióik és jellemzőik mellett azért kiemelten fontosak, mert mindkettő egy-egy alapvető nyelvváltozattípust beszélt és beszél jórészt ma is. A parasztság a sok évszázados múltú nyelvjárásokat, a középosztály a standardot. E két változattípus meghatározó az európai társadalmak és nyelvközösségek életében a 19. és a 20. században.

E folyamatokban a korábban kényszerűen rejtőzködő csoportok, rétegek gyorsan felszínre kerültek, vagyis megmutatkoztak a társadalmi nyilvánosság előtt, és szintén gyorsan változnak, az emberi jogok és a szólásszabadság általános (bár nem mindig maradéktalan) érvényesülése közben. E csoportok, kisebb régiók etnikai, nyelvi és kulturális tradíció tekintetében egyaránt szétkülönböződést, interetnikus és interkulturális viszonyokat hoznak létre és tartanak fenn, amelyekben az önazonosítás és a környezet meghatározó elemeinek a kijelölése és elfogadása, más potenciális tényezők elutasítása alapvető fontosságú. Egyes nagy tekintélyű nyelvi, kulturális és hatalmi központokhoz való igazodás (ilyen központ például Berlin, Bécs, München, Párizs, Róma), más központok elutasítása a posztkoloniális térség viszonyainak lényegi összetevőjét adják. E jellemző korábban is megvolt, de elfojtottan, eltorzítva a cenzúrázott információáramlás révén.

Az 1990 utáni történeti folyamatok nem magukban zajlottak, hanem a közvetlen és tágabb környezetben végbemenő nagy változásokkal párhuzamosan, azokkal részben összekapcsolódva. A kapitalista demokrácia kiépülésének közép-európai folyamata egybeesett a fejlett világ újabb globális jelenségeivel, a fejlődésel, a növekedési, környezeti nehézségek válságkérdéseivel, továbbá a globalizáció és az elektronikus kommunikáció kialakulásával és elterjedésével. E komplex viszonyrendszer eredményeképpen is az értékek, vélemények, irányultságok, megismerésmódok,

nyelvváltozatok, cselekvésformák, művészi formák pluralizmusa és fokozódó mértékű nyilvánossága nyíltta tette az individuális és közösségi történeti meghatározottság és az elváráshorizont plurális feszültségviszonyait, a szubjektum identitáslehetőségei sokféleségének a bizonytalansági tényezőit.

A posztkoloniális korszak átmeneti időszak, amelyben még jelen vannak az előző rendszer jellemzői, és jelen vannak már az új rendszeréi. Egyszerre tapasztalható a nyomasztó elmaradottságérzés, valamint az ígéretes és egyben frusztráló elvárások sora, nyilvánvaló feszültségeket keltve.

A három érvényesülő tényezőfajta: *a*) a totalitárius koloniális uralom, *b*) a szabadelvűnek szánt posztkoloniális rendszer és *c*) a szabadelvű rendszer problémái együttesen hatnak a Közép-Európa térségének közösségi és egyéni önalkotásaira, reflexióira és önreflexióira, ideológiai és uralmi tendenciáira. Mivel a rendkívül nagyfokú változások kivételes gyorsasággal zajlottak, a feszültségek és a konfliktusok is nagyok, így vizsgálatuk és kezelésük is alapvető fontosságú.

Példaként a közösségi szemantika váltásait érdemes felidézni. Egy kultúra, közösség általában megállapodik a fogalmak (kategóriák) és az azokat kifejező nyelvi szerkezetek mindennapi rendszerében. Az így működtetett közösségi jelentéstan feltétele a mindennapi nyelvi és nem nyelvi tevékenységeknek, mert ez biztosítja a közlések legalább viszonylagos egyértelműségét, a közös jelentésképzés lehetőségét. A magyar nyelvközösség szemantikájának egy jelentékeny részét mesterségesen átalakították 1945 után, majd ezt a monopolizált és cenzúrával irányított jelentéstant 1990 után elvetette a magyar nyelvközösség (hasonlóan a többi térségi kultúrához), és helyreállította a természetes jelentésképzés feltételeit.

Jól megvilágítja ezt a főntebb már említett *polgármester-tanácselnök* szembenállás. Az Értelmező kéziszótár 1972. évi első kiadásában az érintett szócikkek a következők:

(1)

polgármester Külföldön és 1950 előtt Mo.-on: vmely város vezető tisztviselője¹⁴

tanács [...] 4. Szocialista országokban: igazgatási szervezet egysége¹⁵

tanácselnök 1. Tanács végrehajtó bizottságának elnöke¹⁶

tanácshatalom Szocialista országokban a tanácsok révén gyakorolt politikai hatalom¹⁷

A magyar ÉKsz 2003. évi átdolgozott kiadása megfelelő módon követte a politikai és cenzurális változásokat, és ezúttal korrekt módon értelmezte a fentebb bemutatott, a politikai, a közigazgatás és a mindennapi élet szempontjából egyaránt fontos

¹⁴ Juhász et al. szerk. 1972: 1113.

¹⁵ Juhász et al. szerk. 1972: 1331.

¹⁶ Juhász et al. szerk. 1972: 1331.

¹⁷ Juhász et al. szerk. 1972: 1331.

szavakat. A *polgármester*, *tanács*, *tanácselnök*, *tanács hatalom* lexikai egységek szó-tárbeli értelmezése ekként változott (a *tanács hatalom* nem is szerepel az átdolgozott változatban):

(2)

polgármester Az önkormányzat képviselő-testületének választott elnöke¹⁸

tanács [...] 4. <A pártállamban> igazgatási szervezet egysége¹⁹

tanácselnök 1. *Tört, nem hiv* <A pártállamban> tanács végrehajtó bizottságának az elnöke²⁰

végrehajtó bizottság <A pártállamban> tanácstagok sorából választott vezető testület²¹

A tényeknek megfelelő értelmezések azért is lehetővé váltak, mert a cenzúra megszűnt, így a szótár szerkesztői a nyelvi adatokra hagyatkozhattak az egyes szócikkek megírásakor, nem kellett politikai kívánalmaknak megfelelniük.

A közösségi szemantika alakulásának története azonban nem ér véget egy-egy ilyen epizódnál. Jellegzetes posztkoloniális jelenség, hogy mindkét szótár forgalomban van, érvényesnek tekintik különböző csoportok, és egyúttal tudnak (vagy legalább tudhatnak) a feszültséget keltő kettősségről, illetve a történetileg korábbi kiiktatásáról, az újabb szó 1949 utáni felülről történő manipulatív bevezetéséről, majd annak 1990 utáni érvénytelenítéséről, és az eggyel korábbi visszaállításáról. Mivel ezek a változások igen rövid idő alatt zajlottak le, zavarba ejtő voltak a közösségi szemantika része.

1990 után átalakult a nyilvánosság: a hierarchikus szerkezetet heterarchikus kommunikációs rendszer váltotta föl. Ez a rendszer megosztott, decentralizált, többközpontú, hálózatosan működik, és a kapcsolatok a mindenkori helyzet tér- és időfeltételeinek függvényei.²² Történeti szempontból a könyvnyomtatás térbeli szétterjedése és a tartalmak növekvő összetettsége a heterarchikus rendszerek felé mozdították a kommunikációs rendszereket. Ugyanakkor a nyilvános diszkurzusok az információ megszerzésének és megvitatásának egyidejűségét is elvárásaként fogták fel már korábban, a közösségi, társadalmi élet kialakításának egy jelentős tényezőjeként. A nyilvánosság a közösségben az események és viszonyok pillanatnyi ismeretének egyidejűségét kívánja meg, ezért a kommunikációs rendszerek heterarchikus szerkezet mellett is érvényesítenek integrációs folyamatokat.

A heterarchikus kommunikációs rendszer fő jellemzői gyorsan megvalósultak a magyar nyelvközösségben 1990 után. Az egyetlen központilag cenzúrázott, főképp

¹⁸ Pusztai szerk. 2003: 1089.

¹⁹ Pusztai szerk. 2003: 1302.

²⁰ Pusztai szerk. 2003: 1302.

²¹ Pusztai szerk. 2003: 1441.

²² Vö. Luhmann 1998: 312kk, 2008.

a hivatali rendeletek és a sajtó által irányított nyilvánosságot felváltotta a tagolt nyilvánosság:

- a központi, a teljes népességre vagy társadalomra kiterjedő kommunikáció ellenőrzés és bírálat tárgyává is válhatott;
- a lokális hatókörű kommunikáció: például falu, város vagy városrész, hivatali, munkahelyi, iskolai kommunikáció függetlenítve lett a felsőbb szervek és hatalmi központok nyilvános közlési gyakorlatától;
- a bizalmas társalgás barátok, munkatársak, ismerősök között felszabadult a korábban államilag szervezett és fenntartott beszéd félelmétől és nyelvi korlátozó erejétől.

A kommunikációs rendszer hálózatos jellege a következőkön alapul:

- a hálózatot alkotó elemek, nevezetesen beszédközösségek és egyének megléte és meglétük jelzettsége,
- a hálózati elemek közötti kapcsolatok, interakciók,
- a dinamikus, diszkurzív közösségi szemantika és a plurális közvélemény.

Az ezredfordulós magyar nyelvközösség hálózata dinamikus és nyitott rendszer. Önalkotó (autopoietikus) abban az értelemben, hogy folyamatosan változik: új beszélőközösségek és új kapcsolatok létesülnek, mások megszűnnek. A nyitottságot és dinamikusságot segíti, sőt kezdeményezi is az elektronikus kommunikáció. Beszélőközösségek jönnek létre alkalmi esetek nyomán, az interneten, kijelölve vagy létrehozva közösen használt nyelvváltozatokat (alakilag éppúgy, mint szemantikájában). A beszélőközösségek által működtetett diszkurzusrendek²³ jelentékeny része a nyilvánosság előtt működik, kívülálló számára is hozzáférhető, tovább alakítva a kommunikációs hálózatot.

A maga módján működő ezredfordulós kommunikációs rendszer önalkotó (autopoietikus), mert

- működését nem ellenőrzik külső politikai vagy ideológiai erők (a rendszer az idetartozó emberi jogi, kommunikációs, médiára vonatkozó és további törvények, szabályok keretén belül működik szabadon),
- belső alakulásának dinamikáját saját szabályszerűségei irányítják, amelyeket a résztvevők maguk hoznak létre,
- különböző kommunikációs eljárások, beszédmódok, személyközi és interszubjektív kapcsolatok folytonos újításaival alakul.

²³ Lásd Foucault 1991; Habermas 1993; Jansen 1988, 1991; Angelusz et al. (szerk.) 2007.

A kommunikációs rendszer nyitottá vált:

- új beszélőtársak számára,
- új beszélőközösségek és új formájú kommunikációs közösségek számára, amelyek a rendszer befogad mint saját tagjainak alkotását,
- új kommunikációs formák, új nyelvi konstruálási módok számára,
- az önértelmezésre, az önreflexióra.

Ugyanakkor megjegyzendő, hogy a közösségi kommunikáció hálózati sűrűségének növekedése, az elektronikus média óriási mértékű kiterjedése az irányításnak és ellenőrzésnek új formáit teremtette meg.²⁴ A nyilvánosságnak ebben a folyamatosan történő rendszerében a politikai cenzúra helyére a korporációs és üzleti cenzúra lép be, a média tartalmának megszűrésében (az előtérbe helyezés és az elhallgatás műveleteivel), nézőpontjának megformálásában, manipulálásában. Éppígy szerepet játszik a társadalmi alapú cenzúra, amely kisebbségi vagy akár a médiában háttérbe szorított többségi nézeteket is elszigetel. Ezzel ellenkező irányban a szólásszabadság határtalansága a verbális agressziót is legitimizálja, amely súlyos problémákat idéz elő, és amelyekre a politikailag korrekt beszéd vagy a biztonságos terek bevezetése nem ad megfelelő válaszokat. A közösségi média a folyamatos online jelenlét kényszerítésével a magánéletbe is behatol, szintén irányító hatással, újabb kérdéseket fölvetve az internet, a kommunikációs hálózatok kedvezőtlen, részben teljesen korlátlan, részben éppen korlátozó és kontrolláló működéséről.

A kommunikáció általános jellemzői minden lényeges tartományban (magánbeszélgetés, nyilvános beszéd, intézményi és hivatali interakció) megváltoztak. A kommunikáció új jellemzői a következők lettek: gyors, célra irányuló, összpontosító, gazdaságos, hatékony, adekvát a beszélő céljaival az adott helyzetben.

A történeti folyamatban az új jogok és kommunikációs formák a különböző nemzedékeket és társadalmi csoportokat eltérően érintették. Általánosan jellemző, hogy a fiatal nemzedékek könnyebben és gyorsabban alkalmazkodnak az újításokhoz, könnyebben és gyorsabban alkalmazzák vagy alkotják meg azokat, mint az idősebbek. 1990 után az idősebb nemzedékek lassabban és nagyobb erőfeszítésekkel igazodtak az új helyzethez, mint a fiatalok, azonban e folyamatban föltehetően szerepet játszott az egyes nemzedékeken belüli iskolázottság, műveltség és kommunikációs gyakorlat, valamint a mentális és társas rugalmasság is. Mivel az átmenet gyors és gyökeres volt, még hozzá sok tekintetben a korábban megszokott kommunikációs sémák teljes ellenkezőjébe fordításával, az alkalmazkodás számos csoportnak nehézségeket okozott, illetve csak részeredménnyel járt.

A fiatalabb és idősebb nemzedékek között feszültséget eredményezett az udvariasság nyelvi formáinak és tartalmának szintén radikális átalakulása, melynek fő iránya a tekintélyitől a tagoltabb funkcionális és közvetlenebb, lazább megoldások

²⁴ Vö. Fairclough 1989, 1995; Luhmann 2008.

felé mutatott. A folyamatot segítette a nyílt tájékozódás a német, angol, francia nyelv és kultúra, illetve általában a nyugat-európai interkulturális hatások iránt, elsősorban a fiatalabbak és a műveltebbek körében.

Egyes csoportok számára az elektronikus kommunikáció megtanulása is nehézségeket okozott, kivált azért, mert a számítógép (miképp a fénymásoló) is a tiltott és központilag ellenőrzött eszközök közé tartozott. Így az elektronikus kommunikációs kultúra 1990 táján a korábbi nyugat-európai előzmények nélkül, egyszerre jelent meg akkori állapotában, nem téve lehetővé a fokozatos elsajátítást.

IRODALOM

- Angelusz Róbert – Tardos Róbert – Terestyéni Tamás (szerk.) 2007. *Média – nyilvánosság – közvélemény*. Budapest: Gondolat Kiadó.
- Bartsch, Renate 1985. *Sprachnormen: Theorie und Praxis*. Tübingen: Max Niemeyer.
- Benkő Loránd (szerk.) 1960. *Anyanyelvi műveltségünk*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Bhabha, Homi K. (ed.) 1990. *Nation and narration*. London: Routledge.
- Courtois, Stéphane Werth, Nicolas – Panné, Jean-Louis – Bartosek, Karel – Margolin, Jean-Louis – Paczkowski, Andrzej 2000. *A kommunizmus fekete könyve: bűntény, terror, megtorlás*. Budapest: Nagyvilág.
- Cseh Gergő Bendegúz – Kalmár Melinda – Pór Edit (szerk.) 1999. *Zárt, bizalmas, számozott. Tájékoztatáspolitikai és cenzúra 1956–1963*. Budapest: Osiris.
- Cseh Gergő Bendegúz – Pór Edit – Krauhulcsán Zsolt – Müller Ralf (szerk.) 2004. *Zárt, bizalmas, számozott II. Irodalom-, sajtó- és tájékoztatáspolitikai, 1962–1979: dokumentumok*. Budapest: Osiris.
- Fairclough, Norman 1989. *Language and Power*. London: Longman.
- Fairclough, Norman 1995. *Critical discourse analysis: the critical study of language*. London: Longman.
- Foucault, Michel 1991. A diskurzus rendje. *Holmi* 862–889.
- Gumperz, John J. 1975. A nyelvi közösségek típusai. In Pap Mária – Szépe György (szerk.): *Nyelv és társadalom*. Budapest: Gondolat. 151–168.
- Habermas, Jürgen 1993. A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása. Budapest: Századvég Könyvtár.
- Hankiss Elemér 1989. *Kelet-európai alternatívák*. Budapest: Közgazdasági és jogi.
- Horváth Attila 2013. A cenzúra működési mechanizmusa Magyarországon a szovjet típusú diktatúra időszakában. In Paál Vince (szerk.): *Magyar sajtószabadság és -szabályozás 1914–1989*. Budapest: Médiatudományi Intézet. 80–98.
- Jansen, Sue Curry 1988. *Censorship. The Knot That Binds Power and Knowledge*. New York, Oxford: Oxford University Press.
- Jansen, Sue Curry 1991. Collapse of the public sphere and the emergence of information-capitalism. *Inquiry: Critical Thinking Across the Disciplines* 8 (3) 8–11.
- Juhász József – Szőke István – O. Nagy Gábor – Kovalovszky Miklós (szerk.) 1972. *Magyar értelmező kéziszótár*. Második, átdolgozott kiadás. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Kosáry Domokos 2003. *Magyarország Európában*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.

- Koselleck, Reinhart 2003. *Elmúlt jövő. A történelmi idők szemantikája*. Budapest: Atlantisz Könyvkiadó.
- Laitin, David D. 2000. What Is a Language Community? *American Journal of Political Science* 44 (1): 142–155.
- Lauk, Epp 1999. Practice of Soviet Censorship in the Press. The Case of Estonia. <http://cite-seerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.114.9904&rep=rep1&type=pdf>
- Lőrincze Lajos (szerk.) 1953. *Nyelvművelésünk főbb kérdései*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Luhmann, Niklas 1998. *Die Gesellschaft der Gesellschaft*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Luhmann, Niklas 2008. *A tömegmédiá valósága*. Budapest: Gondolat Kiadó – Alkalmazott Kommunikációtudományi Intézet.
- Pais Dezső 1954. Az irodalmi nyelv. *Az MTA I. Osztályának Közleményei* 425–466.
- Pusztai Ferenc (szerk.) 2003. *Magyar értelmező kéziszótár*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Romsics Ignác 1998. *Nemzet, nemzetiség és állam: Kelet-Közép- és Délkelet-Európában a 19. és 20. században*. Budapest: Napvilág Kiadó.
- Romsics Ignác 2001. *Magyarország története a huszadik században*. 3. kiadás. Budapest: Osiris Kiadó.
- Said, Edward W. 1975. *Beginnings: Intention and method*. New York: Basic Books.
- Spivak, Gayatri Chakravorty 1990. *The post-colonial critic*. London: Routledge.
- Spivak, Gayatri Chakravorty 1999. *A critique of postcolonial reason: Towards a history of the vanishing present*. Cambridge: Harvard University Press.
- Szűcs Jenő 1983. *Vázlat Európa három történelmi régiójáról*. Budapest: Magvető Kiadó.
- Szűcs Jenő – Hanák Péter 1986. *Európa régiói a történelemben*. Budapest: MTA Történettudományi Intézet.
- Valuch Tibor 2015. *A jelenkori magyar társadalom*. Budapest: Osiris Kiadó.